Selçuklu Sağlık Kurumları ve Yönetimleri: Cemaleddin Ferruh Örneği*

SUZAN YALMAN

Selçuklu Sultanlığı (yaklaşık 1081–1308), İslam dünyasının "Romalılar Diyarı" (*diyâr-ı Rûm*) olarak adlandırdığı Anadolu'da, Orta Çağ'da kurulmuş bir grup Türk devletinden biriydi. Selçuklu hanedanının bu kolu, İran'daki atalarından ve kuzenlerinden ayırt edilebilmesi için günümüz literatüründe genellikle Anadolu ya da Rum Selçukluları olarak adlandırılmaktadır.[1] On üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde, bölgedeki Kayseri (Kapadokya'nın antik Caesarea kenti/Mazaka), Konya (Ikonion/Iconium) ve Sivas (Sebasteia) gibi büyük şehirler, Rum Selçuklularına ait hastane ve tıp medreselerinin inşa dalgasına tanıklık etmiştir. Sivas'a yaklaşık 150 km uzaklıktaki Divriği'de (Tephrikè) bulunan ünlü cami ve hastane kompleksinden anlaşılabileceği üzere, Mengücekoğulları gibi diğer komşu devletlerin de benzer projeleri olmuştur. Vakfiyelerinde "sıhhat evi" (*dârüssıhha*), "şifa evi" (*dârüşşifâ)* ve "hasta yeri" *(mâristan/bîmâristan)* gibi çeşitli adlarla anılan bu yapılar, iyi bilinen anıtlardır.[2] Yirminci yüzyılın akademik araştırmaları, daha sonraki kapsamlı saha çalışmaları ve mimari incelemeler için zemin oluşturmuştur.[3] Bu formel çalışmalara ek olarak, tarih ve ilgili yazılı kaynaklara ilişkin yayınlardan da bahsetmek gerekir.[4] Daha önceki çalışmalarımda sağlık kurumlarını hayırseverlikle ilişkilendirmiş ve Bizans Konstantinopolisi'nde sıkça rastlanmaları ve de Eyyûbîler Dönemi'nin Şam çevresi dahil olmak üzere İslam dünyasında da bilinmelerinden dolayı, bu yapıları uluslararası, geniş bir bağlama yerleştirmiştim.[5]

* Bu kitabın editörleri Lucienne Thys-Şenocak ve Inge Uytterhoeven'e nazik davetleri ve Selçuklu tıp kurumlarını detaylandırmaya yönelik teşvikleri için minnettarım. Görseller konusundaki yardımları için Pelin Kalafatoğlu İslamoğlu, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden (DAI) Berna Güler, Çankırı Müzesi'nden Atilla Can, Çankırı İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nden Erol Bayır ve Salt Araştırma'ya teşekkür ederim.

1 Selçuklular hakkında genel bir tarihsel değerlendirme için Andrew C. S. Peacock tarafından MET *Court and Cosmos* sergi kataloğu için yazılan bölüme bakınız: Andrew C. S. Peacock, "Selçukluların Muhteşem Çağı," *Saray ve Kozmos: Selçukluların Muhteşem Çağı*, ed. Sheila R. Canby, Deniz Beyazıt, Martina Rugiadi ve Andrew C. S. Peacock, çev. Erdem Gökyaran (İstanbul: YKY, 2017), 2–33. Aksi belirtilmedikçe, tüm tarihler Milattan Sonra'dır (MS).

2 Bkz. Douglas Morton Dunlop ve Bedi Nuri Şehsuvaroğlu, "Bīmāristān: i. Early period and Muslim East and iii. Turkey," *EI2*, ed. Peri Bearman, Thierry Bianquis, Clifford Edmund Bosworth, Emeri Johannes van Donzel ve Wolfhart Heinrichs (Leiden: Brill, 1986), 1:1222–24; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan," *TDVIA* (İstanbul: TDV, 1992), 6:163–78.

3 Bkz. örneğin Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* (Ankara: AYK, 1992). Daha yeni bir yayın için, bkz. Abdullah Kılıç, ed., *Şifahaneler: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri*/*The Şifahanes of Philanthropic Monuments of the Seljuk and Ottoman Eras* (İstanbul: Medicalpark, 2012).

4 Bkz. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti* (1940; tekrar basım Ankara: TTK, 2014); Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar* (1958; tekrar basım Ankara: TTK, 1988), 50–55. Ayrıca XLVIII ve XLIX numaralı belgeler için eke bakınız.

5 Suzan Yalman, "Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da Hastaneler ve Hayırseverlik," *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik. Bildiriler. Birinci Uluslararası Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Uygarlıkları Sempozyumu, Mart 26–29, 2019, Antalya*, ed.

Bu bölümde amacım, Selçuklu sağlık komplekslerinin kurum olarak nasıl işlediğini incelemektir. Saltanatı güçlendirmeyi hedefleyen bir devlet politikasının parçası olarak mı kurulmuşlardı yoksa daha kişisel niteliklere mi sahiptiler? Dönemin genel tıp ve şifa bağlamında nasıl bir yer edinmişlerdir? Ne yazık ki, o döneme ait bir arşiv bulunmadığı için, yazılı kanıtlar eksik kalmakta ve mevcut olanlar ise çoğunlukla yapı kitabelerinden oluşmaktadır. Bu nedenle, eldeki bilgilerden anlam çıkarmak ve bu ipuçlarını bir araya getirmek gerekmektedir.[6] Bunu yapmanın bir yolu, olası örüntüleri açığa çıkarmak için projelerde adı geçen kişilerin izini sürmektir. Sağlık kurumlarıyla ilgili olarak, adları taşlara kazınarak vakıf abidelerinde sonsuza dek kaydedilmiş olan sultanların yanı sıra, adı muhtelif yerlerde karşımıza çıkan önemli bir isim de yüksek rütbeli bir emir olan Cemaleddin Ferruh'tur. Yazılı kaynaklar, Ferruh'un sırasıyla tahta geçen üç Selçuklu sultanına hizmet ettiğini ortaya koymaktadır: İzzeddin Keykavus (hük. 1211–1219), Alâaddin Keykubad (hük. 1220–1237) ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev (hük. 1237–1246). Bu dönemin büyük bölümü, 1243'te Moğollar karşısında uğradıkları yıkıcı mağlubiyet öncesinde Rum Selçuklu egemenliğinin zirvesine denk gelmektedir.[7] Bu bölüm, özellikle sağlık kurumlarına odaklanarak, Ferruh'un meslek hayatını kronolojik olarak izleyecek ve inceleyecektir. Açıkça görüleceği üzere, bu emirin siyasi rekabetlere ve entrikalara rağmen üç hükümdarın sürekli güvenini kazanmış olması onun yüksek statüsünün ve tecrübesinin bir göstergesidir.

Konya: Erken Yılları

"Hacı Ferruh" adında bir kişiden ilk kez Konya'da tamamı kesme taştan yapılmış bir mescidin inşâ kitabesinde bahsedilir (**Şekil 1**).[8] Bugün Hacı Ferruh Mescidi, Taş Camii ya da Akça Gizlenmez Camii olarak bilinen yapı, Sahip Ata Külliyesi'nin 350 m güneyinde yer almaktadır. Kitabesinde "mescit" olarak tanımlanan binanın Keykavus döneminde, Hicri takvime göre 612 yılının Recep ayı başında (MS 1215) "Allah'ın rahmetine muhtaç, zayıf kulu" Hacı Ferruh tarafından yaptırıldığı yazılıdır.[9] Bu bilgiden, Ferruh'un bir hacı, yani Mekke'ye İslami hac ziyaretini tamamlamış dindar bir kişi olduğunu anlıyoruz. Her ne kadar kendisinden mütevazı bir şekilde "zayıf bir kul" olarak bahsetse de, hac için gereken uzun mesafeli seyahat ve mescidin ince kesme taş işçiliği Ferruh'un varlıklı bir kişi olduğunu göstermektedir. Selçuklu inşâ kitabelerinde sıkça rastlanan bu terminoloji, genellikle kişinin köle geçmişine işaret eder. Rum Selçukluları, selefleri gibi, köklerinden koparılmış genç erkekleri devlete hizmet için eğiten gulam sistemini devam ettirmiştir.[10] Kısacası, bu kitabeden Ferruh'un, Selçuklu sultanı Keykavus döneminde belirli bir

Oğuz Tekin, Christopher H. Roosevelt ve Engin Akyürek (İstanbul: KUP, 2020), 167–81. Bizans için Paul Magdalino'nun bu kitaptaki bölümüne bakınız.

6 Bu durum, Osmanlı Dönemi için mevcut olan zengin kaynaklarla tezat oluşturmaktadır. Bkz. Miri Shefer-Mossensohn, "The Many Masters of Ottoman Hospitals: Between the Imperial Palace, the Harem, Bureaucracy, and the Muslim Law Courts," *THR* 5 (2014): 94–114. Ayrıca, Shefer-Mossensohn'un bu kitaptaki bölümüne bakınız.

7 Anadolu Selçukluları için, bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (1971; tekrar basım İstanbul: Ötüken, 2004); Claude Cahen, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century*, çev. Peter Malcolm Holt (1988; tekrar basım Harlow, İngiltere: Pearson Education Limited, 2001); Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, ed., *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013).

8 Bu mescit için, bkz. Ömür Bakırer, "Hacı Ferruh Mescidi," *VD* 8 (1969): 171–84; Nermin Şaman Doğan, "Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus Döneminde (1211–1220) Baniler ve İmar Faaliyetleri," *HÜTAD* 24 (2016): 234–35. Seyfeddin Ferruh'a atfedilen H 612 (MS 1215) tarihli bir kervansaraydan da bahsedilmektedir; ancak Ferruh adı günümüze ulaşan inşâ kitabesinde görünmemektedir. Şaman Doğan, "Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus Döneminde," 235. Bkz. Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri* (Ankara: TTK, 2001), 36.

9 Bkz. Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri*, 36.

10 Gulam sistemi için, bkz. Dominique Sourdel ve Clifford Edmund Bosworth, "Ghulām: i. The Caliphate and ii. Persia," *EI2*, ed. Peri Bearman, Thierry Bianquis, Clifford Edmund Bosworth, Emeri Johannes van Donzel ve Wolfhart Heinrichs (Lei-

Şekil 1. Konya, Hacı Ferruh Mescidi, 1215 (fotoğraf: Abdullah Ceyhan).

statüye sahip gulam kökenli bir hacı ve emir olduğu söylenebilir.

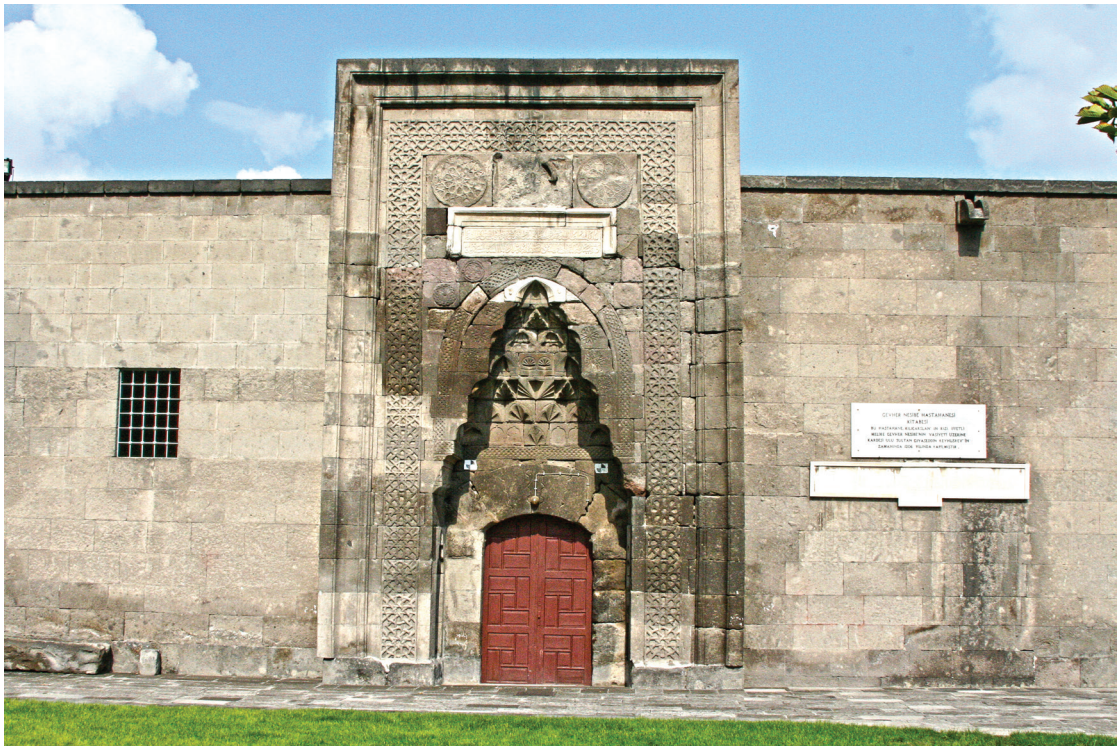
Bu caminin dikkat çeken bir özelliği, Kayseri'deki Selçuklu mimarisine has taş işçiliğidir. Portal etrafındaki geometrik şerit, Kayseri Gevher Nesibe Hastanesi'nin (1205) taçkapı tasarımını andırmakta ve onunla büyük benzerlik göstermektedir (Şekil 2). Hastane, medrese, ruh hastalıkları koğuşu ve kurucusu için yapılmış bir türbeden oluşan bu çok işlevli kurum, Keykavus'un babası I. Keyhüsrev (hük. 1192–1196 ve 1205–1211) tarafından, ölen kız kardeşi Gevher Nesibe'nin anısına yaptırılmıştır.[11] Elimizde Ferruh'u Kayseri ile ilişkilendiren yazılı kanıt bulunmasa da, form ve materyal olarak, Konya'daki mescidin taçkapı tasarımının uyandırdığı görsel etki ve Gevher Nesibe Hastanesi'ne yaptığı semiyotik göndermeler dikkate değerdir.

Sivas: Üstadüddar olarak Kariyeri

Birkaç yıl sonra, Ferruh'un adı ve unvanları Keykavus'un Sivas'ta yaptırdığı hastaneyle ilintili olarak karşımıza çıkar (1217–1220; Şekil 3). Aşağıda tartışılacağı üzere, Ferruh, bu vakfın

den: Brill, 1986), 2:1079–84; Mustafa Zeki Terzi ve Erdoğan Merçil, "Gulam," *TDVIA*, 14:178–84; Erhan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası: Gulam ve İkta (Kölelik mi, Efendilik mi?)* (İstanbul: Kronik, 2017). Daha sonra Osmanlılar'daki devşirme askerleri gibi, gulamlar da aile bağlarından kopartılır ve Selçuklu elitinin bir parçası olacak şekilde yetiştirilirdi. Gulamların çoğu Hıristiyan kökenliydi. Bkz. Speros Vryonis, "Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes," *Der Islam* 41 (1965): 224–52.

11 Bkz. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, 40–44; Ahmet Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi," *TDVIA*, 14:39–42.

Şekil 2. Kayseri, Gevher Nesibe Hastanesi taçkapısı, 1205 (fotoğraf: yazar).

mütevellisi ve daha ilginci, üstadüddar sıfatıyla tüm Selçuklu vakıflarını (evkaf) yöneten emir olarak anılmaktadır. Açık avlusunun dört ekseninde eyvan olarak adlandırılan tonozlu mekânlara sahip hastanenin taçkapısındaki kitabede, yapıdan bir darüsıhha olarak bahsedilir.[12] Bu "sağlık evi," Keykavus'un mimarlık alanındaki hamiliğinin en önemli örneklerinden birisidir. Ayrıca, Sivas'ın dışında, Malatya'da ölmesi nedeniyle Keykavus, avludaki eyvanlardan birine defnedilmiş ve böylece mekân sultana ait bir türbe kompleksine dönüşmüştür (**Şekil 4**). Bu durum Keykavus'u, Konya Ulu (Alaeddin) Camii'nin avlusundaki hanedan türbesinde yatan diğer Selçuklu sultanlarından ayırmaktadır.[13]

12 Sedat Çetintaş, *Sivas Darüşşifası: 614–1217* (İstanbul: İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü, 1953); H. Burhan Bilget, *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990); Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, 45–50; Gönül Cantay, "Keykâvus I Dârüşşifâsı," *TDVIA*, 25:353–55; Şaman Doğan, "Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus Döneminde," 230–32; Richard P. McClary, *Rum Seljuq Architecture, 1170–1220: The Patronage of Sultans* (Edinburgh: EUP, 2017), bölüm 4, 91–178; Richard P. McClary, "Dar Al-Shifa' or Bimaristan? Islamic Hospitals of Damascus, Sivas, and Cairo in the Twelfth and Thirteenth Centuries," *Health and Architecture: The History of Spaces of Healing and Care in the Pre-Modern Era*, ed. Mohammad Gharipour (Londra, New York ve Dublin: Bloomsbury Publishing, 2021), 99–115.

13 Konya "Alaeddin" Camii için, bkz. Scott Redford, "The Alaeddin Mosque in Konya Reconsidered," *Artibus Asiae* 51 (1991): 54–74; Neslihan Asutay-Effenberger, "Konya Alaeddin Camisi Yapım Evreleri Üzerine Düşünceler/Some Remarks on the Building Phases of the Alaeddin Mosque in Konya," *METU JFA* 23, no. 2 (2006): 113–22; Yaşar Erdemir, *Alâeddin Camii ve Türbeleri* (Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2009); Suzan Yalman, "Sanctifying Konya: The Thirteenth-Century Transformation of the Seljuk Friday Mosque into a 'House of God,'" *The Friday Mosque in the City: Liminality, Ritual, and Politics*, ed. A. Hilâl Uğurlu ve Suzan Yalman, CSAME (Bristol, Birleşik Krallık ve Chicago, IL: Intellect Books, 2020), 125–55.

Şekil 3. Sivas, Keykavus Hastanesi avlusu, 1217, restorasyon öncesi görünüm (fotoğraf: yazar).

Hastanenin dikkat çeken bir başka özelliği de, vakfiyesinin günümüze ulaşmış olmasıdır. Vakfiyeden, Ferruh'a muazzam bir sorumluluk verildiğini öğreniyoruz. Özetle, vakfiye, bânîsinin hayırseverliği, ek yapılar dahil olmak üzere hastanenin konumu, gelir sağlayan çok sayıdaki mülk, kurumun işleyişinde yer alan kişiler hakkında bilgiler ve son olarak bu yasal belgeyi onaylayan şahitlerin imzalarını içermektedir. Bu vakfiye, söz konusu Selçuklu hastaneleri için günümüze ulaşan tek örnek olarak görünmektedir. Tıp tarihi açısından önem taşıyan bu belge, M. Cevdet ve Süheyl Ünver'den (yaklaşık 1938–1940) 1990'larda Ali Haydar Bayat ve Refet Yinanç'a kadar farklı Türk bilim insanları tarafından etüt edilmiş ve son olarak da Mustafa Kelebek tarafından 2015 yılında kapsamlı bir çalışma olarak yayımlanmıştır.[14]

Genel olarak metin, dönemin vakfiye formatlarına uyarak, Allah'a, Hz. Muhammed'e ve halifeye yakarışla başlar, ardından vakfın amacı, Keykavus'un beyanı, mülklerin listesi, mütevelli ve nazırın tayini, işleyiş, ödemeler, değişiklik yapmaya kalkışanlara beddua ve son olarak şahitlerin imzalarıyla devam eder. Keykavus, bu hastane vakfını İslami hukuk geleneğine bağlı kalarak kurmuş ve belirlenen vakıf gelirini ebedi olarak bu hayır işine tahsis etmiştir. Daha açık bir ifadeyle, metni İslam vakıf hukuku açısından inceleyen Kelebek'e

14 Bkz. Muallim Cevdet, "Sıvas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi," *VD* 1 (1938): 35–38; Ünver, *Selçuk Tababeti*, 60–63; Ali Haydar Bayat, "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifa Vakfiyesi," *TKD* 333 (1991): 5–19; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları," *VD* 22 (1991): 15–44; Mustafa Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku ve Sivas Dârüşşifâ Vakfiyesi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 99–154. Divriği için bir vakfiye günümüze ulaşmış olsa da, bu sadece camiye ait olup, hastaneyi kapsamamaktadır. Bkz. *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, ed. Yılmaz Önge, İbrahim Ateş ve Sadi Bayram (Ankara: VGMY, 1978), 3–11.

Şekil 4. Sivas, Keykavus'un türbesi, 1220, restorasyon sonrası görünüm (fotoğraf: yazar).

göre, vakfiye Selçuklular'ın bağlı olduğu Hanefi hukuk geleneğine uygun olarak hazırlanmıştır. Böylece, bu mülkler artık sultana değil, ebediyen Allah'a ait kabul edilmiştir.[15]

Selçuklu sağlık müesseseleri ve bunların yönetimiyle ilgili olarak, vakfiyede Ferruh ile ilgili bölümün altını çizmek isterim. Bu yetkili, hastanenin yönetiminde kilit bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Belgede, maaşların ödenmesi ve vakfın diğer tüm sorumlulukları, geniş ayrıcalıklara sahip vakıf yöneticisi olan Üstadüddar Cemaledin Ferruh bin Abdullah'a emanet edilmiştir. Kendisi şu şekilde tanıtılmaktadır:

> büyük ve şerefli emir, âkil, âlim, âdil, kâfî, kâmil insan, muzaffer, müeyyed, müşeyyed, dînin güzelliği, İslâm'ın ve Müslümanlar'ın celâli, memleketteki melik ve sultanların dayanağı, Üstadüddar Ferruh bin Abdullah—başarıları ve hayrat yolundaki doğruluğu daim olsun.[16]

Bu uzun unvan listesi, hakkında çok az şey bildiğimiz bu kişinin yüksek statüsünü işaret etmektedir. "Abdullah'ın oğlu" olduğunun belirtilmesi, onun İslam dinine mensup köle kökenli bir kişi olduğunun göstergesidir. Vakfiyeye göre, Ferruh vakfı bizzat yönetebilir veya gerektiğinde görevden alınabilecek başka bir

15 Kelebek'in inceleme ve değerlendirmeleri için, bkz. Mustafa Kelebek, "Sivas Dârüşşifâ Vakfiyesinin İslâm Vakıf Hukuku Açısından Tahlili," *İslâm Vakıf Hukuku*, 157–91. Tarihsel kaynak olarak Orta Çağ Anadolu vakfiyeleri üzerine genel bir değerlendirme için, bkz. Nicolas Trépanier, *Foodways and Daily Life in Medieval Anatolia: A New Social History* (Austin: UTPress, 2014), 142–45.

16 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 115–16 (Arapça), 147 (Türkçe). Yazarın notu: Kelebek'in tercümesine genel olarak sadık kalarak dua kısmını ilave ettim.

kişiye vekâlet verebilirdi. Resmi olarak tek yetkiliydi, dolayısıyla bölgedeki insanların ona müdahale etme ya da itiraz etme hakkı yoktu.[17]

Orta Çağ tıp tarihi açısından incelendiğinde, vakfiyenin yasal hükümleri çerçevesinde sağlık sistemi hakkında öğrenebildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Metin, Ferruh'u hastanenin harcamalarından sorumlu kişi olarak tanımlamaktadır. Bu görev, "hâzık, uzman, donanımlı, başarılı, deneyimli, erdemli, göz mütehassısı ve cerrah gibi merhametli, ikamette devamlı, müşfik hekimlerin"[18] tayinlerini, ücretlerinin takdir ve tahsis edilmesini de kapsamaktaydı. Metinde ayrıca, ilaç ve şifalı bitkilerin tedarikinden (*el-adviye ve'l-akakir*), rütbe ve görevlerine göre hizmetlilerin devamlı istihdamına yönelik düzenlemelerden de bahsedilmektedir.[19]

Sivas vakfiyesinin ana hatlarını çizdiği husus, hastane işleyişinin mali yapısıdır; buna gayrımenkullerin ayrıntılı listesi, tam konumları ve fiziksel sınırları da dahildir. Metinde, mütevellinin, yani Ferruh'un, öncelikle vakfedilen hastane binasına odaklanması ve tüm mülklerden elde edilen gelirleri ve kârı burada gerekli onarımları yaptırmak, harap olan kısımları tamir ettirmek için kullanması gerektiği belirtilmektedir. Bütçe yeterli olduğunda, bunu vakfa bağlı başka yapılar için kullanabilecek ve bütün harcamalardan sonra hâlâ fon bulunması durumunda mütevelli bunu kendisi için harcayabilecekti. Geriye kalan bütçe fazlası hastane kasasında tutulacaktı.[20] Metinde mütevelli için bir tür ödenekten bahsedilirken, hekimlerin veya diğer hastane çalışanlarının görev ve ücretlerine dair bir döküm bulunmaması dikkat çekicidir. Hastanenin yönetimi ve işleyişi tümüyle Üstadüddar Cemaleddin Ferruh'un kararına bırakılmış gibi görünmektedir. Vakfiyenin kısa oluşu, Selçuklu hastaneleri için teorik bir yönetim modelinin var olduğunu düşündürür.[21] Bu tür modeller, bu kitapta Paul Magdalino tarafından ele alınan Konstantinopolis'teki hastanelerin *typika* (tek. *typikon*) olarak bilinen Bizans dönemi vakfiyeleri için de geçerliydi. Hayata geçirilen uygulamaların ideal modellere uyup uymadığını bilmediğimizden veri eksikliği bir zorluk teşkil etmektedir.[22]

Sivas vakfiyesinde dikkat çeken husus, Ferruh'un hastane vakfının mütevellisi ve üstadddar unvanından da anlaşılacağı üzere saltanata ait tüm vakıfların sorumlusu olarak tayin edilmesidir.[23] Günümüz Türkçesinde "saray ve hazine nazırı" olarak tanımlanan bu unvanın esasen ne tür yetkileri kapsadığı bu vakfiyeyle açıklığa kavuşmaktadır.[24] Yazılı kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Ferruh saray çevresinde

17 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 116 (Arapça), 147 (Türkçe).

18 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 116 (Arapça), 147 (Türkçe).

19 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 116 (Arapça), 147 (Türkçe).

20 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 116–17 (Arapça), 147–48 (Türkçe).

21 Detaylı vakfiyeler, tarihsel bağlamın daha iyi anlaşılmasını sağlar. Atabey Celaleddin Karatay tarafından kurulan vakıflara ait olanlar özellikle dikkat çekicidir. Bkz. Osman Turan, "Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri," *Belleten* 12, no. 45 (1948): 17–158.

22 Bu durum, Komnenos hanedanı tarafından kurulan ve genişletilen Pantokrator Manastırı'nın (MS 1136) ayrıntılı *typikon* metni için bile geçerlidir. Bkz. John Thomas ve Angela Constantinides Hero, "Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople," *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, çev. Robert Jordan (Washington, DC: DO, 2000), 1:725–81. Daha kapsamlı bilgi için, bkz. Brigitte Pitarakis, ed., *Hayat Kısa, Sanat Uzun: Bizans'ta Şifa Sanatı/Life is Short, Art Long: The Art of Healing in Byzantium* (İstanbul: Pera Müzesi, 2015).

23 Kelebek, *İslâm Vakıf Hukuku*, 115 (Arapça), 146–47 (Türkçe).

24 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (1941; tekrar basım Ankara: TTK, 2008), özellikle 80, 338–40, 454; Sadi S. Kucur, "Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-Dârlık," *TKİ Dergisi* 14 (2006): 1–10; Fatih Yahya Ayaz, "Üstâdüddâr," *TDVIA*, 42:393–95; Cevdet Yakupoğlu ve Namiq Musalı, ed., *Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî'nin Kaleminden Selçuklu İnşâ Sanatı/Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâ'il ve Nücûmu'l-Fezâ'il* (Ankara: TTK, 2018), 6, 115, 129, 142.

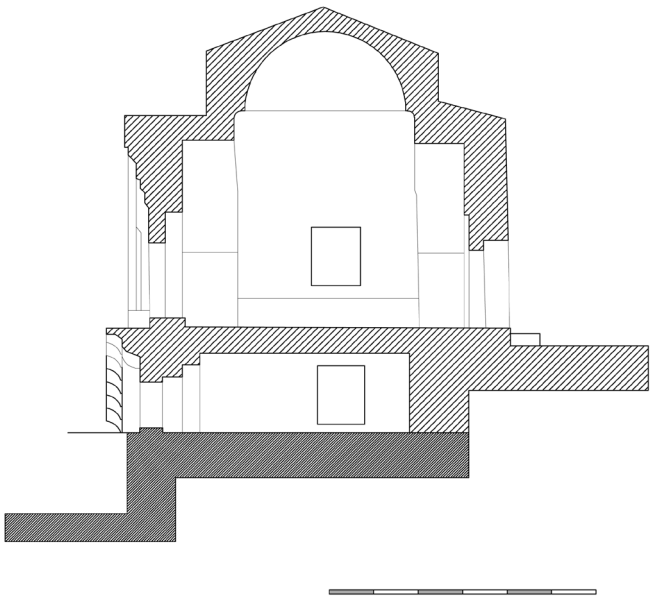

Şekil 5. Çankırı, Taş Mescit, 1242 (Salt Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi).

yükselmiş, sultanın güvenini kazanmış ve idari elit sınıfın bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla, bu unvan Ferruh'un Keyhüsrev dönemi boyunca sürdürdüğü olağanüstü rolüne ve etkinliğine işaret etmektedir. Ayrıca, vakfiyenin, vakfı kuran sultanın ölümünden sonra düzenlenmiş olması nedeniyle, Ferruh'un bu güçlü konumunu Keykubad döneminde de devam ettirdiği kanısındayım.

Ferruh'un, üstadüddar sıfatıyla birçok vakıf kurumunu yönetmiş olması muhtemeldir. Diğer yandan, bir hastane için hekim ve cerrah atamasının yanı sıra, ilaç ve şifalı otların temininde rol almış olması, özel bir ilgi ve uzmanlık alanı ile ilişkilendirilebilir. Bundan ötürü, sadece ehil ve güvenilir bir yönetici olması değil, sultanın yaptırmış olduğu bu önemli vakıf hastanesini işletebilecek, bahsi geçen beceriye ve donanıma sahip olması da Keyhüsrev tarafından seçilmesinde etkili olmuş olabilir. Bu bağlamda, Ferruh'un bir sonraki projesinin 1235 yılında kendi yaptırdığı hastane olması şaşırtıcı değildir. Neredeyse on beş yıllık bu zaman aralığı ilgi çekicidir. Bunun sebebi konuyla ilgili kaynaklardaki bilgi eksikliği mi yoksa isminin diğer projelerde kaydedilmemiş olması mı belli değildir. Ayrıca, Konya Darüşşifası gibi muhtemelen 1220'lerde kurulan bazı yapıların artık ayakta olmadığı da bir gerçektir. Bu hastaneyle ilgili olarak genelde, farklı bir emirin, Konya Ulu Camii'nin mütevellisi Atabey Esededdin Ayaz'ın adı geçmektedir.[25] Bunun yanı sıra, aşağıda göreceğimiz gibi, Ferruh'un görevleri ve unvanları Keykubad döneminde değişmiştir.

25 "Alaeddin Darüşşifası" için, bkz. Zeki Atçeken, *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması* (Ankara: TTK, 1998), 318–26; Yusuf Küçükdağ, *Konya Alaeddin Darüşşifası* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2008).

Şekil 6. Çankırı, Taş Mescit kesiti (çizim: Pelin Kalafatoğlu İslamoğlu [Önge, "Çankırı Darüşşifası," şek. 3'ün ardından]).

Çankırı: Lala ve Atabey

Ferruh'un Selçuklu tıp tarihinde önemli rolü olduğu fikrini destekleyen bir sonraki kanıt, Çankırı'da (antik Grangra) 1235 yılında yaptırdığı ilgi çekici hastanedir.[26] Böyle bir vakfın kuruluşu için gereken sermaye düşünüldüğünde, Ferruh o zamana kadar hatırı sayılır bir servet biriktirmiş olmalıdır. Ne yazık ki, hastane günümüze ulaşmamıştır. Ferruh'un hamiliğinden geriye kalan, hastaneye yedi yıl sonra, 1242'de eklenen taştan inşa edilmiş bir hadis okuludur (*dârülhadis*). Günümüzde bu yapı halk arasında "Taş Mescit" olarak bilinir ve içerisinde bânîsinin ebedi istirahatgâhı olduğu düşünülen bir türbe barındırmaktadır (Şekil 5–6).

Hastanenin bulunduğu alanın tarihi farklı yapım süreçleri nedeniyle karışıktır ve çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Taş Mescit, tarihin bir noktasında tamamen ortadan kaybolmuş bir hastanenin bitişiğinde inşa edilmiştir. Yılmaz Önge, tepenin kayalık kısmına inşa edilen darülhadisin aksine, hastane temellerinin sağlam bir zemine oturmamasından ötürü binanın yıkımının deprem kaynaklı olabileceğini öne sürmüştür.[27] Hastanenin yok olmasının yanı sıra, Osmanlı Dönemi sonlarında bir Mevlevi dergâhının binaları ve yapı kalıntılarını devralması durumu daha da karmaşık hale getirmiştir (Şekil 7–8). 2011 yılında, Halit Çal ve Muhammet Görür'ün danışmanlığında, Çankırı Müzesi arkeologlarından oluşan bir ekip tarafından hastanenin bulunduğu alanda kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Şekil 9).[28] Bu kurtarma kazısını takiben, yirminci yüzyıl başlarına ait fotoğraflar üzerinden Geç Osmanlı Mevlevi tekkesinin rekonstrüksiyonu yapılmıştır (Şekil 10).

Günümüze ulaşan bir bina olmadığına göre Çankırı Hastanesi hakkında neler söylenebilir? Başlangıçta şehir merkezinin dışında, bir dere ve ormanın yakınında yer alıyordu. Mahalle-

26 Bkz. Ünver, *Selçuk Tababeti,* 69–71; Yılmaz Önge, "Çankırı Darüşşifası," *VD* 5 (1962): 251–55; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, 56–58; Kılıç, *Şifahaneler*, 144–51.

27 Önge, "Çankırı Darüşşifası," 251.

28 2011 kazı çalışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Muhammet Görür, "Çankırı Taş Mescit 2011 Yılı Kazısı," *Turkish Studies* 9, no. 10 (2014): 597–614; Halit Çal, "Çankırı Mevlevihanesi," *HÜTAE* 23 (2015): 149–76.

Şekil 7. Çankırı, Taş Mescit ve Mevlevi tekkesinden görünüm; fotoğrafçı ve yıl bilinmiyor (Alman Arkeoloji Enstitüsü [DAI], D-DAI-IST-KB26916).

nin daha sonraki adı olan Tımarhane, bölgede ruh sağlığıyla ilgili bir kurumun varlığına işaret etmektedir. Önge'nin belirttiği gibi, dere suyu ve orman havasının şifalı özellikleri, buranın konum olarak seçilmesinde muhtemelen önemli etkenlerdi.[29] Daha önce civardaki bir lisenin bahçesinde muhafaza edilen ve çeşitli araştırmacılar tarafından yayımlanan hastanenin vakfiyesi, bugün Ankara Vakıf Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır.[30] Tarihi belirtilmeyen siyah-beyaz bir fotoğrafta, iki taş panelden oluşan kitabe görülmektedir (**Şekil 11**). Kitabenin yarım daire şeklindeki üst panelinde, Ferruh'un köle statüsüne işaret eden "sultana ait" (*es-sultânî*) ibaresi yer almakta ve tarih olarak Hicri 633 yılı (MS 1235) verilmektedir. Kare panelde ise, birkaç ufak detay dışında, hami olan kişi açıkça tanımlanmıştır: "Allah'ın rahmetine muhtaç azatlı kölelerden, Atabey Lala Cemaleddin Ferruh."[31] Bunlar, Ferruh'un bir Selçuklu şehzadesinin atabeyi ve lalası olarak yeni rolünü gösteren önemli unvanlardır. Hastane kitabesinde yüce unvanlarla anılan hükümdar Alâaddin Keykubad olduğuna göre, şehzade de Keykubad'ın oğullarından biri, büyük olasılıkla Keyhüsrev olmalıdır.

Ferruh'un Çankırı'da bir hastane kurmasının nedeni neydi ve bunu nasıl başarmıştı? Bu soruların yanıtı açık değildir. Gulam olmadan önce bu bölgeden olması ya da burasının kendisine sultan tarafından iktâ olarak verilmiş olması muhtemeldir. Başka bir ihtimal ise,

29 Önge, "Çankırı Darüşşifası," 251.

30 Bu kitabe için, bkz. Ünver, *Selçuk Tababeti*, 70; Önge, "Çankırı Darüşşifası," 251–52; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, 56; Hüseyin Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah: Atabeg Cemaleddin Ferruh," *Çankırı'nın Manevî Mimarları*, ed. İbrahim Akyol, Abdulselam Arvas, Gürkan Dağbaşı, Fatih Güzel ve Fatih Sona (Çankırı: ÇAKÜTE, 2017), 386. Ne yazık ki, kitabeyle ilgili güncel bilgi için müzeye ulaşılamamıştır.

31 Bkz. yukarıda dipnot 30. Kare panelin güncel bir fotoğrafı için, bkz. Kılıç, *Şifahaneler*, 147.

Şekil 8. Çankırı, Taş Mescit ve Mevlevi tekkesinden görünüm; fotoğrafçı ve yıl bilinmiyor (Alman Arkeoloji Enstitüsü [DAI], D-DAI-IST-KB26917).

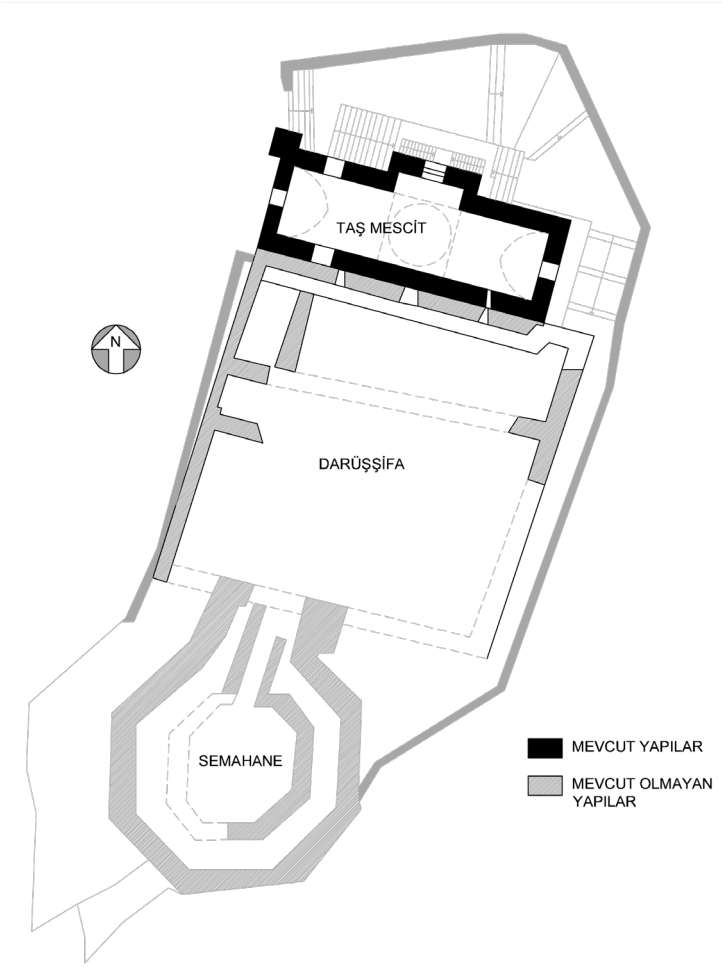
Çankırı'ya resmi bir görevle tayin edilmiş olabileceğidir. Farklı bölgelerin valilerinin kendi yönetim bölgelerinde çeşitli vakıflar kurdukları bilinmektedir.[32] Gulam kökenli bu diğer emirler de, kervansaray ve medrese gibi kurumlar inşa etmişlerdir. Atabey Ertokuş'un 1224 tarihli medresesi ve *el-sultânî* ile başlayan kitabesi bu açıdan önemli bir örnek teşkil eder.[33] Ertokuş, 1228'de Selçuklular'ın ilhakından sonra Keyhüsrev'in Erzincan'daki atabeyi olmuştur. Ne zaman ve nasıl öldüğüne dair kesin bir bilgi yoktur; ancak görünüşe göre, Ferruh Ertokuş'un yerine Keyhüsrev'in atabeyi olarak atanmış ve Keykubad'ın ölümünden önce de yerine Şemseddin Altunaba adında nüfuzlu başka bir emir geçmiştir.

Günümüze ulaşan inşâ kitabelerinin yanı sıra, Çankırı hastanesi ve Anadolu'daki Selçuklu tıp uygulamaları hakkında önemli bilgiler sunan başka materyal kanıtlar da mevcuttur. Bunlar arasında, orijinali kaybolmuş ve yakın zamanda yerine bir kopyası yerleştirilen, birbirine dolanmış bir çift yılanın tasvir edildiği bir kabartma (**Şekil 12**) ile bir zamanlar dergâhta bulunan, günümüzde ise Çankırı Müzesi'nde muhafaza edilen, kadehe dolanmış bir yılan heykeli bulunmaktadır (**Şekil 13**).[34] Yunan mitolojisinden esinlenmiş ve sırasıyla

32 Daha sonraki Osmanlı belgelerinde Çankırı'da artık mevcut olmayan bir Cemaleddin Köprüsü'nden bahsedilmektedir. Kankal, bunun Cemaleddin Ferruh tarafından inşa edilmiş olabileceğini öne sürmektedir. Ahmet Kankal, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1993), 298.

33 Bkz. Nermin Şaman Doğan, "Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği ile Mübarizeddin Ertokuş," *HÜTAD* 1 (2010): 231–51; Nermin Şaman Doğan, *Atabey Ertokuş Medresesi ve Türbesi* (Ankara: Bizim Büro Basımevi ve Yayınevi, 2013); Scott Redford, "Rum Seljuk Emir Mübarizeddin Ertokuş and His Madrasa: Reading Identity through Architectural Patronage," *Identity and the Other in Byzantium*: *Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 23–25 June 2016,* ed. Koray Durak ve Ivana Jevtić (İstanbul: GABAM, 2019), 225–43.

34 Ali Atmaca, ed., *Çankırı Müzesi Müdürlüğü Müze Kataloğu* (Çankırı: Çankırı Müzesi Müdürlüğü, 2015), 96.

Şekil 9. Çankırı, kazı sonrası hastane kalıntılarını da içeren alan planı (çizim: Pelin Kalafatoğlu İslamoğlu [Çal, "Çankırı Mevlevihanesi," 155, çizim 2'nin ardından]).

caduceus ve Hygieia kâsesi olarak bilinen tıp ve farmakolojinin bu tanınmış sembolleri, bugün hâlâ uluslararası simgeler olarak kullanılmaktadır.[35]

Türkiye'de, tıp, bilim, tarih ve sanatla ilgilenen, birçok alanda bilgi sahibi olan ve Selçuklu hastaneleri ile ilgili çeşitli incelemeler ve yayımlar gerçekleştirmiş olan ilk bilim insanlarından Süheyl Ünver'in (1898–1986) önerisiyle, Çankırı yılanları, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin amblemi için esin kaynağı olmuştur (**Şekil 14a**).[36] Başka yılanlı darüşşifa kabartmaları da bulundukları yerlerin yakınındaki şehirlerde tıp fakülteleri ve hastaneler tarafından amblem olarak benimsenmiştir; örneğin Kayseri'deki Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi Gevher Nesibe Hastanesi'nden ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi ise Konya Hastanesi'nden

35 Tek yılan Asklepios'un asası olarak bilinir. Çankırı kabartması iç içe geçmiş iki yılana sahip olduğundan, Hermes'in taşıdığı asa olan *caduceus* ile ilişkili görünmektedir. Bkz. Stavros A. Antoniou, George A. Antoniou, Robert Learney, Frank A. Granderath ve Athanasios I. Antoniou, "The Rod and the Serpent: History's Ultimate Healing Symbol," *WJS* 35 (2011): 217–21. Anadolu'da Antik tıp hakkında daha fazla bilgi için Inge Uytterhoeven ve Ulrich Mania'nın bu kitapta yer alan bölümlerine bakınız.

36 Ünver, *Selçuk Tababeti,* 69, 139.

Şekil 10. Çankırı, Taş Mescit ve yeniden inşa edilen tekke binasının genel görünümü (fotoğraf: Sinan Doğan).

esinlenmiştir.[37] Benzer şekilde, Çankırı kâsesi, 1956 yılında kurulan Türk Eczacıları Birliği'nin amblemine dönüşmüştür (**Şekil 14b**).[38]

Antik çağlarda, zehirli olmayan Asklepion yılanları tiryâklarda ve şifa ritüellerinde kullanılırdı.[39] Orta Çağ İslam döneminde yılanlara duyulan ilgi, bugün Paris'teki Bibliothèque Nationale de France'da bulunan Panzehirlerin Kitabı'ndan (*Kitâbü'l Tiryâk*) anlaşılabilir (Ms. Arabe 2964). 1199 yılına tarihlenen bu eserin menşei Irak olarak gösterilmektedir. Bu kitapta, yılan zehrinden üretilen tiryâkların veya yılanların kendilerinin şifa ritüellerinde kullanımından bahsedilmektedir.[40] Keykavus döneminde Anadolu'yu ziyaret eden ve izlenimlerini kutsal ziyaret yerleriyle ilgili eserinde paylaşan, önemli Müslüman seyyahlardan el-Herevî'nin (ö. 1215) dikkat çeken bir gözlemi vardır:

> Sultan Vaki (Sultan Öñü) [Eskişehir/Doryleum], Yunanca "el-Thirma" (*thermos*) olarak da bilinen mükemmel bir yerdir. "Av Germ" olarak adlandırılır. Ülkenin sınırında, kafir topraklarının kenarındadır. Burada, harabe haline gelmiş kemerlerinin altında berraklığı, sıcaklığı, tatlılığı ve taşıdığı faydalar ile eşi bulunmayan bir su akmaktadır. Hastalıklardan mustarip olanların her yerde aradığı bu sudur. Allah'ın izniyle bunun ve içersindeki yılanların tasvirini *Kitâbü'l Acâib*'de zikredeceğiz.[41]

37 Süheyl Ünver'in Kayseri amblemi önerisi için, bkz. *Süheyl Ünver'in Orta Anadolu Defterleri*, ed. Gülbün Mesara ve Mine Esiner Özen (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, 2014), 50.

38 Ekrem Güner, Kamil Gökhan Şeker ve Şebnem İzmir Güner, "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü/From Dar al-Shifas to Present Health Institutions Symbol Snake," *Lokman Hekim Dergisi* 9, no.1 (2019): 97–104.

39 Bkz. Susan P. Mattern, *Galen and the Rhetoric of Healing* (Baltimore: JHUP, 2008), 33.

40 Oya Pancaroğlu, "Socializing Medicine: Illustrations of the *Kitāb al-diryāq*," *Muqarnas* 18 (2001): 155–72.

41 ʿAlī ibn Abī Bakr al-Harawī, *A Lonely Wayfarer's Guide to Pilgrimage (Kītab al-ishārāt ilā maʿrifat al-ziyārāt)*, çev. Josef W. Meri (Princeton, NJ: Darwin Press, 2004), 152–53.

Şekil 11. Çankırı, hastane inşâ kitabesi, 1235; fotoğrafçı ve yıl bilinmiyor, ancak seri arşiv numaraları göz önüne alındığında, muhtemelen Şekil 7–8 ile aynı zamanda çekilmiştir (Alman Arkeoloji Enstitüsü [DAI], D-DAI-IST-KB26915).

Burada el-Herevî, termal hamamlardaki şifa ritüellerinde yılanların kullanımını anlatmaktadır. Bu, bazı antik geleneklerin Selçuklu Dönemi'nde de sürdürüldüğünü göstermektedir.[42] Söz konusu göreneklerin yanı sıra, aynı termal alanların kullanılıyor olması, bu şifa mekânlarına verilen değerin de devam ettiğini doğrulamaktadır.[43]

Beklenmedik Gelişmeler ve Son Hayır İşleri

Ana karakterimiz Cemaleddin Ferruh'a dönecek olursak, onun sağlık ve şifa ile ilgili kurumlarla olan ilişkisine dair tartışmaya *ab-ı germ* olarak da bilinen bir başka termal hamamı dahil etmek istiyorum. Hicrî 633 senesinde (MS 1236) Alâaddin Keykubad, Konya'ya yaklaşık 80 km uzaklıktaki Ilgın (antik Tyriaion/Tyriaeum) kasabasında bir termal hamam yaptırmıştır (**Şekil 15**).[44] Yüzyıllar sonra, Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi (ö. 1682), Keykubad'ın gut hastalığından mustarip olduğunu ve burada rahatladığı için kaplıcaların üzerini kubbe ile kapattırıp, aslan başlı iki mermer lüleden sıcak

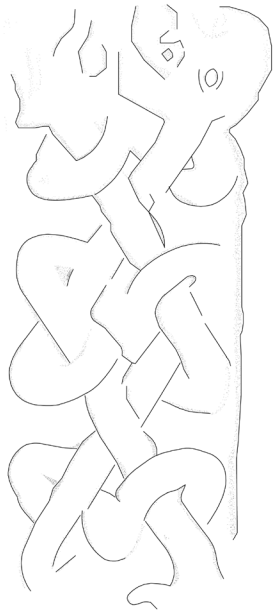
42 Selçuklu Dönemi hamamları için, bkz. Bedi Nuri Şehsuvaroğlu, "Anadolu Kaplıcaları ve Selçuklular," *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (1957): 305–25; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XXII–XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* (Ankara: VGMY, 1995). Bizans ile dikkat çeken paralellikler için Paul Magdalino'nun bu kitaptaki bölümüne bakınız.

43 Bkz. Betül Bakır ve İbrahim Başağaoğlu, *Asklepion'dan Darüşşifa'ya: Antik Dönemlerden Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifalarına Tıbbi Fonksiyonların Mimariyi Biçimlendirmeleri ve Terapötik Çevresel Etkiler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2019).

44 Bu termal hamam için, bkz. Saib Ragıb Atademir, *Konya Ilgın Ilıcası ve Şifalı Su Tedavisinin Esasları ve Türkiye'nin Meşhur Kaplıcaları* (Konya: Atademir Yayımevi, 1948); Osman Özdemir, *Ilgın Kablıcasının Tarihçesi (Ilgın Kablıcasının Faideleri)* (Konya: Yıldız Basımevi, 1959); Mustafa Avşaroğlu, *Türkiye Kaplıcaları ve İçmeleri Kılavuzu (Stations Thermales en Turquie/The Spas in Turkey)* (Ankara: Güneş Matbaacılık, 1968).

suyun aktığı büyük bir havuz yaptırdığını bildirir.[45] Yapının 1236 yılına tarihlenen kitabesinin kaybolmadan önce kaydedilmiş olması önemli bir kazanımdır. Kitabede sultanın adı ve yüce unvanlarının yanı sıra "Allah'ın güçsüz ve rahmetine muhtaç kulu Cemaleddin"den de bahsedilmektedir.[46] Cemaleddin Ferruh'un saltanat vakıflarının idaresindeki aktif rolü ve şifa alanlarına ilgisi göz önünde bulundurulduğunda, onun burada bahsi geçen Cemaleddin olabileceği kanısındayım. Kadınlar bölümünde hâlâ yerinde duran bir başka yazıta göre, hamam 1267'de, o dönemde ülkenin fiili yöneticisi olan vezir Sahip Ata'nın (ö. 1288) himayesinde ünlü mimar Kalûyan el-Konevî (Konyalı Kalogiannis) tarafından onarılmış ve genişletilmiştir.[47]

Ferruh'un mesleki hayatı açısından, sonrasında yaşananlarsa oldukça şaşırtıcıdır. 31 Mayıs 1237'de, Ilgın'daki termal hamamın tarihinden yaklaşık bir yıl sonra, Keykubad bayram şenlikleri sırasında, beklenmedik bir şekilde, zehirlenerek ölür.[48] Olayın yaşandığı dönem, özellikle ufuktaki Moğol tehdidi nedeniyle komşu Eyyûbîlerle ilişkiler açısından kritik bir zamana denk gelmekteydi. Bu sıralarda, Keykubad, Eyyûbî melikesi eşinden olan ikinci oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht olarak seçmişti. Ancak sultanın ani ölümünün ardından gerçekte yaşanan ise, en büyük oğlu Keyhüsrev'in kendisine yakın bir grup emirin desteğini alarak tahtta çıkması olmuştur.[49] Selçuklu tarihçisi İbn Bîbî (ö. 1285 sonrası) tahta çıkış törenini anlatırken, Atabey Şemseddin Altunapa ve Üstadüddar Ferruh Lala'nın Keyhüsrev'in iki elinden tutarak, tahta kadar eşlik ettiklerini belirtmektedir.[50] Bu sayede, Keykubad'ın genç Kılıç Arslan ile ilgili vasiyetini yerine getirmeyi uman sultanın sadık hizmetkârlarını mağlup etmişlerdi.

Şekil 12. Çankırı, hastaneden iç içe geçmiş yılanların betimlendiği kabartma (çizim: Pelin Kalafatoğlu İslamoğlu [Ünver, *Selçuk Tababeti*, 192'nin ardından]).

45 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu—Dizini), ed. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, 10 cilt (İstanbul: YKY, 1999), 3:14. Evliya Çelebi ve Osmanlı Dönemi hakkında daha fazla bilgi için Miri Shefer-Mossensohn'un bu kitaptaki bölümüne bakınız.

46 İnşâ kitabesi, kaybolmadan önce Gaffar Totaysalgır (1882 –1950) adlı bir öğretmen ve araştırmacı tarafından kaydedilmiştir. Ünver ve Önge, Keykubad için uzun unvanlar içeren bu metni yayınlamıştır. Bkz. Ünver, *Selçuk Tababeti*, 103, n. 1; Önge, *Anadolu'da XXII–XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, 280.

47 Ünver, *Selçuk Tababeti*, 102; Önge, *Anadolu'da XXII–XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, 280, 284–86, şek. 4–8. Yapının Konyalı Rum bir mimar tarafından genişletilmesi kayda değerdir. Gulamlar genelde gayrimüslim kökenli olduğundan Ferruh da böyle bilgi sahibi bir çevreden gelmiş olabilir.

48 Bkz. İbn Bîbî (el-Ḥüseyn b. Muḥammed b. ʿAlī el-Caʿferī er-Rugedī), *Avāmir al-ʿalā'īyah fī al-umūr al-ʿalāʿīyah (El-Evāmirü'l-ʿalā'iyye fi'l-umür'l-ʿalā'iyye*), tıpkıbasım, ed. Adnan Sadık Erzi (Ankara: TTK, 1956), 462 ve İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk, 2 cilt (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 1:457.

49 Bkz. İbn Bîbî, tıpkıbasım, 464–65 ve İbn Bîbî, *Selçukname*, 2:19–20.

50 Bkz. İbn Bîbî, tıpkıbasım, 465 ve İbn Bîbî, *Selçukname*, 2:20. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri* (Ankara: TTK, 2009), özellikle 116, n. 41.

Şekil 13. Çankırı Müzesi, "Hygieia Kasesi" heykeli, env. no. 930 (Çankırı Müzesi izniyle).

Keykubad'ın şüpheli ölümü ve Keyhüsrev'in 1237'de II. Keyhüsrev olarak tahta geçme şekli—ki bu iki atabeyinin kelimenin tam anlamıyla el vermesiyle olmuştu—göz önüne alındığında, Ferruh adeta suçüstü yakalanmış gibi görünmektedir. Sultanın zehirlenmesinde aktif bir rol oynamış olsun ya da olmasın, Keykubad'a ve sultanın planladığı halefe karşı komploda kesinlikle yer almıştır. Böylesine sadık bir hizmetkârın nasıl ve neden sultanına karşı gelebildiği merak uyandırıcıdır. İbn Bîbî'nin birçok karaktere, saray hiziplerine, entrikalara ve olay örgülerine yer verdiği karmaşık anlatısı dikkatimizi sağlık kurumlarından uzaklaştırır.[51] İlginç olan şudur ki, bu tarihten sonra Ferruh'un başka herhangi bir sağlık kurumu ile ilgisi bilinmemektedir. Çankırı hastanesinin yanına 1242 yılında darülhadis ve türbe yapılarının eklenmesi Keyhüsrev döneminde olmuştur.[52] Peygamber'in hadislerini incelemeye adanmış bu okul, Anadolu'da türünün ilk örneğidir.[53] Divriği'deki cami-hastane kombinasyonu gibi burada da dini bir kurumun bir hastaneye bitişik olması biraz alışılmadık bir tercihtir. Yazıcı, darülhadisin kurulma nedenleri üzerinde durmaktadır. Yazar, Ferruh'un hac yolculuğu, artan dini ilgisi ve hayır işleri yapma eğilimi dışında, zamanlama olarak Baba İlyas'ın liderliği nedeniyle Babaî İsyanı olarak bilinen ve 1240 yılında Selçuklu devleti tara-

51 Bkz., örneğin, Scott Redford, "Paper, Stone, Scissors: 'Alā al-Dīn Kayqubād, 'Iṣmat al-Dunyā wa'l Dīn, and the Writing of Seljuk History," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East,* ed. Andrew C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2013), 151–70.

52 İnşâ kitabesi için, bkz. Önge, "Çankırı Darüşşifası, 253; Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah," 388–89. Yazıcı, Keykubad'ın hastane kitabesinde yüceltici unvanlarla anılmasının aksine, darülhadis ve türbe kitabesinde dönemin hükümdarı Keyhüsrev'den bahsetmemesine dikkat çeker. Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah," 390. Ünver ve Önge, kısmen çürümüş ya da tahnit edilmiş cenazelerin bulunduğu altı sandukadan bahseder; bunlardan birinin Ferruh'a ait olması muhtemeldir. Ünver, *Selçuk Tababeti*, 70; Önge, "Çankırı Darüşşifası," 255.

53 Bkz. Ali Yardım, "Dârülhadis," *TDVIA*, 8:529–32.

Şekil 14.
a. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Logosu.
b. Türk Eczacıları Birliği Logosu.

fından sert bir şekilde bastırılan dini-tasavvufi hareket bağlamında niyetini sorgulamaktadır.[54]

Yazıcı'nın ortaya attığı bu fikrin dikkate değer olduğuna inanıyor ve isyanın başladığı Amasya'da, Çankırı darülhadisi ile aynı yıla (1242) tarihlenen, bir başka yapının Ferruh ile bağlantısının olup olmadığını merak ediyorum. Bugün Burmalı Minare Camii olarak bilinen cami, Ferruh adlı bir kişi ve kardeşi Yusuf tarafından yaptırılmış ve vakfedilmiştir.[55] Bu yapıyla ilişkilendirilen Ferruh'un kimliği konusunda bazı soru işaretleri olsa da, minber üzerinde hadislere geniş yer veren alışılmadık kitabe düzeni, Ferruh'un "hacı" unvanı ve Çankırı'daki hadis eğitimine olan özel ilgisi ile örtüşmektedir.[56] Keykubad'ın ölümü ve Babaî İsyanları ardından, bu iki yapı, Selçuklu devletinin sert tepkisini haklı çıkaran dini mesajlar içermekte ve aynı zamanda tövbe edip cennetin kapılarını açmak isteyen birisi için iyi ameller olarak hizmet etmektedir. Bunlar, Selçukluların 1243'te Kösedağ Savaşı'nda Moğollar tarafından mağlup edilmesi öncesinde Ferruh'tan geriye kalan son eserlerdir.[57]

Sonuç

Sivas'ta Sultan İzzeddin Keykavus gibi hamilerin hayır amaçlı sağlık kuruluşları oluşturmalarına ve bu hizmeti ebedi kılmalarına imkân veren vakıf müessesesi hayırseverliğin kişisel doğasına işaret etmektedir. Vakıf aracılığıyla, kurucunun malları muhafaza edilir ve anısı yaşatılırdı. Ancak, Üstaddüdar Ferruh gibi vakfiyede kendisine geniş ayrıcalıklar tanınan vakıf yöneticilerinin faaliyet ve eylemleri, bu idari pozisyonun daha farklı dinamikler içerdiğini göstermektedir. Bu bölümde, Cemaleddin Ferruh'un mesleki hayatını takip ederek özellikle sağlıkla ilgili kurumlarla mimari arasındaki olası bağlantılara ışık tutmaya çalıştım. Sivas'tan sonra atabey unvanını alması ve Çankırı'da kendi hastanesini kurması (1235) kariyerindeki en önemli gelişmelerdi. Kısa bir süre sonra, sultanın ölümüne yol açan komploya karışmadan önce, Ilgın'da (1236) Sultan Alâaddin Keykubad adına yapılan termal kaplıcanın kurulmasında etkili olduğunu düşünüyorum.

Keykubad, Sivas ve Çankırı arasında, saltanatının başlarında Konya'da bir hastane inşa ettirmiştir ki bunu sadece Konya Taş Eserler

54 Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah," 389–90. Babaî isyanı için, bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîlik," *TDVIA*, 4:373–74; Ahmet Yaşar Ocak, "Babai," *EI3*, ed. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas ve Devin J. Stewart, erişim 30 Mart 30, 2023, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23862; ve son olarak, Andrew C. S. Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia* (Cambridge: CUP, 2019), 241–48.

55 İnşâ kitabesi için, bkz. Ali Yardım, *Amasya Burmalı Minâre Câmii Kitâbeleri* (Ankara: T.C. Amasya Valiliği Kültür Yayınları, 2004), 10–16.

56 Burmalı Minare Camii ile ilgili olarak sık sık Necmeddin Ferruh'un adından bahsedilse de, aslında vakıf kitabesinde "Necmeddin" adı geçmemektedir (bkz. yukarıda dipnot 53). Yazıcı, "Atabey Cemaleddin Ferruh b. Abdullah," 391–92. Hadis konusuna gelince, Yardım bu dönemde Anadolu'da sadece üç minberin kapsamlı hadis alıntıları içerdiğini belirtmektedir: Divriği, Amasya ve Birgi. Amasya alıntıları uzundur ve cami cemaatine yönelik bir hitabet tarzı içermektedir. Bkz. Yardım, *Amasya Burmalı Minâre Câmii Kitâbeleri*, 36–37. Minber kitabeleri için bkz. 38–128, özellikle 117–28.

57 Anadolu'da Moğol Dönemi için, bkz. Charles Melville, "Anatolia under the Mongols," *The Cambridge History of Turkey*, ed. Kate Fleet (Cambridge: CUP, 2009), 51–101; Peacock, *Islam, Literature and Society in Mongol Anatolia*.

Şekil 15. Ilgın termal hamamı, genel görünüm (Salt Araştırma, Ali Saim Ülgen Arşivi).

Müzesi'ndeki yılanlı bir kabartmadan ve daha sonraki Osmanlı kaynaklarından biliyoruz.[58] Ferruh, bu kurumun da nazırlığını yapmış olabilir miydi? Uygulamaları ve tedarik zincirlerini (örneğin ilaçlar için) düşünürsek, bu akla yatan bir olasılıktır. Ferruh'a sadece hastanelerin değil, aynı zamanda tüm vakıfların sorumluluklarının emanet edilmesi, hem Keykavus hem de Keykubad'ın hükümdarlıkları sırasında başarmaya çalıştığı merkezi bir devlet vizyonu ile uyum içindedir. Çankırı dışında, o dönemde inşa edilen hastanelerin tümü saltanat vakıflarıydı. Keykubad'ın zamansız ölümü ve ardından oğlu II. Keyhüsrev'in yönetiminde yaşanan karışıklıklar sonrasında Selçuklular, Kösedağ'da yenilgiye uğratılmıştı (1243). Sonrasında, sultanların bânîliği sonsuza dek etkilenmişse de, Anadolu'da hastanelerin kurulmasına, Amasya, Kastamonu ve Tokat gibi şehirlerde, muhtemelen Ferruh örneğinden ilham alınarak, yeni güçlü emirlerin liderliğinde devam edilmiştir.[59]

58 Konya Hastanesi için, bkz. Küçükdağ, *Konya Alaeddin Darüşşifası*; Yalman, "Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da Hastaneler ve Hayırseverlik," 173–75.

59 Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, 59–71; Kılıç, *Şifahaneler*, 153–82. 1243 sonrası mimari gelişmeler için ayrıca bkz. Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240–1330* (Farnham, Surrey – Burlington, VT: Ashgate, 2014).